

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ДІЄПРИСЛІВНИКА У СКЛАДНОСУРЯДНИХ, БЕЗСПОЛУЧНИКОВИХ, БАГАТОКОМПОНЕНТНИХ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕННЯХ ТА КОНСТРУКЦІЯХ З РІЗНИМИ ВИДАМИ І ЗАСОБАМИ ЗВ'ЯЗКУ

Питання синтаксису дієприслівника неодноразово було предметом спеціальних мовознавчих досліджень (праці Н.Й. Бовтрук [1], Л.М. Коць [2], [3], О.М. Кузьмич [4], О.В. Кульбабської [5], Т.В. Ликової [6], Е.С. Сасинович [7] та ін.). В українському мовознавстві вперше до проблеми функціонування дієприслівника (дієприслівникового звороту) у складних синтаксичних конструкціях, залежні компоненти яких характеризуються придієприслівниковим зв'язком, звернулася Л.М. Коць [2, 150–152], [3, 115–125]. Зокрема дослідниця стверджує, що до дієприслівника (безпосередньо чи опосередковано) можуть приєднуватися підрядні “додаткові”, “означальні” речення, обставинні речення мети, причини, часу, місця, способу чи ознаки дії [3, 115–125], тобто дієприслівник виявляє здатність організовувати різні типи складнопідрядних речень нерозчленованої і розчленованої структур. Поза увагою як вітчизняних, так і зарубіжних мовознавців залишилося питання структурно-функціональної своєрідності складносурядних, безсполучникових, багатоконпонентних складнопідрядних речень та конструкцій з різними видами і засобами зв'язку, у яких предикативні частини співвідносяться з дієприслівником чи зворотом, утвореним ним.

Метою нашого *дослідження* є з'ясування параметрів функціонування дієприслівникових зворотів у структурі складних речень.

Дієприслівник як дієслівна форма зберігає ознаку перехідності / неперехідності і властивість приєднувати залежні форми імен, утворюючи зворот у простому ускладненому реченні. У сучасній українській мові функціональна своєрідність дієприслівникового звороту полягає в тому, що він може приєднувати залежну предикативну одиницю у складному реченні сурядним або підрядним зв'язком. Складні конструкції сурядного типу виражають загалом зіставно-протиставні відношення; із дієприслівниковою конструкцією семантично співвіднесена предикативна одиниця поєднується за допомогою сполучника *але*, рідше – *проте*. Так, дієприслівниковий зворот, організований дієприслівником зі значенням бажання, прагнення, з яким обов'язково вживається інфінітив, функціонує у складносурядному реченні, що виражає події (стани, явища), перша з яких передбачається як реальна, а друга – нівелює задумане, бажане, напр.: *Мирослава стояла біля автобуса, намагаючись усміхатися, але почервонілі її очі часто покліпували*, і вона готова була розплакатись (В. Шевчук); *Кучмієнко ... надимав щоки, намагаючись підтутукувати під мелодію танцю, але музика була невідома*, в нього нічого не виходило (П. Загребельний).

На протиставне значення складносурядної конструкції нашаровується відтінок допусту, якщо друга частина повідомляє про явище, яке виникло всупереч сподіваному, напр.: *Дригав ногою, відганяючи пса, але той насідав* (В. Шевчук); *Порпався в своїй пам'яті, в думках шукаючи там щось втрачене чи забуте, проте не знаходив* (Є. Гуцало).

Складові частини зіставлювальних речень із наявним дієприслівником в одній із них поєднуються сполучником **a** і виражають невластиве-зіставлювальне значення, напр.: Він сидів у себе в хаті, *витягнувши руки на столі, а між ними горіла маленька лампочка* (В. Винниченко). У наведеному реченні на основне значення зіставлення нашаровується обставинний відтінок наслідку, предикативна частина з сполучником **a** містить займенник, наявність якого свідчить про незворотний характер синтаксичної побудови.

Дієприслівник (дієприслівниковий зворот) може реалізувати відтворення змісту чужого мовлення чи результату мовленнєвої діяльності. Виконуючи функцію слів автора, він виявляє здатність організовувати конструкції з прямою мовою. Це переважно дієприслівники релятивної семантики на позначення процесу мовлення, мовленнєвої та інтелектуальної діяльності (*сказавши, вигукуючи, зовучи, кричачи, закликаючи, благаючи, зауваживши, думаючи, співаючи*), напр.: Ти голосом гучним від нього мене пробудила, *зукнувши*: „*Прокинись, моя бранко, ти муши служити мені!...*” (Леся Українка); Весь мокрий, тремтячий та лихий на себе, сів він на обніжок, *думаючи водно*: „*Боже, який я дурний та чудний собі вдався!...*” (М. Коцюбинський); Над дитиною схилилась, *Сон рожевий зовучи*: „*Спи, мій сину, спи, маленький, Треба спати уночі...*” (О. Олесь).

Зрідка пряма мова виступає своєрідним уточненням залежного від дієприслівника компонента, вираженого іменником, напр.: Пішов Хома до жида, так, без великої надії, *пам'ятаючи приказку*: „*Тільки в мене рідні, що жиди одні*” (М. Коцюбинський).

В аналізованих конструкціях дієприслівник завжди препозитивний щодо прямої мови, яка береться в лапки, якщо важливою є точність відтворення чужого мовлення.

У ролі слів автора може виступати дієприслівник мовлення, що означає нереальну дію, напр.: Михалко теж завмер і теж утупився в теля, *немов кажучи*: *згинь, маро, чого ти на мене витріщилося* (Є. Гуцало); Якби зустрілися ми знову, Чи ти злякалася б, чи ні? Якеє тихее ти слово Тойді б промовила мені? Ніякого. І не пізнала б. А може потім нагадала, *Сказавши*: – *Снилося дурній* (Т. Шевченко). Аналізовані синтаксичні побудови близькі до складних безсполучникових речень, що виражають з'ясувальні-об'єктні відношення, напр.: Розходимось по берегу, нишпоримо по очеретах, вибираємо, ділимося, збуджено *визначаючи* – *хто де займає, хто де буде стояти* (О. Гончар). У таких конструкціях обов'язково наявний у першій частині дієприслівник із семантикою мислення чи мовлення, а підрядна частина розкриває зміст предмета думки, мовлення, заповнюючи незайняту синтаксичну позицію обов'язкового об'єкта другорядної (дієприслівникової) дії.

У складному безсполучниковому реченні предикативні частини, залежні від дієприслівника, репрезентують також інші значення, а саме:

а) **пояснювальні**, напр.: Ліна Іванівна вже зовсім розчулилася, *забувши істину-парадокс: великі полководці також були здебільшого карликами* (В. Шевчук);

б) **наслідку**, напр.: Я стояв на сугорбку, *дивлячись на ту дівчину широко розплющеними очима – мене поступово проймав страх* (В. Шевчук);

в) **способу дії**, напр.: Тінь була то з правого боку, то з лівого, то забігала наперед, то відставала, *скорочуючись або видовжуючись – в залежності від того, де стояли поодинокі ліхтарі* (Є. Гуцало);

г) значення **мети**, напр.: „Я думала, ти засяєш на всю хату”, – казала, ступаючи босими ногами й заглядаючи під стільці – розшукувала капці (Ю. Мушкетик);

г) значення **міри і ступеня та наслідку**, напр.: Навпроти табору він (катер) зробив крутий віраж, збивши над собою світлий вихор водяної пилюки, аж невелика райдуга зблиснула, заграла в ній (О. Гончар).

Дієприслівник (дієприслівниковий зворот) організовує здебільшого складні речення елементарної структури, поєднуючись з однією предикативною частиною. Хоча він може приєднувати кілька предикативних одиниць у складнопідрядному реченні, зокрема у конструкціях із послідовною підрядністю, одна підрядна частина яких залежить від дієприслівника (утворюваного ним звороту), а друга – від попередньої підрядної частини, напр.: Легко минав квартал по кварталу, *неуважно спиняючись перед вітринами й афішами, щоб показати самому собі, що нікуди не поспішає* (В. Підмогильний); Зоя їм (трактористам) все дарує, все пробачає, розуміючи, *що бувають такі моменти, коли людині просто несила стриматись* (О. Гончар).

Можливе приєднання кількох підрядних предикативних частин, перша з яких залежить від дієприслівника, а кожна наступна – від попередньої частини, напр.: ... *Дослухавшись, як хтось жалиється, що нема куди товар вигнати, бо немає пасовиська*, (Семен) кидає в громаду: „Кажете: „нема пасовиська”, і не будете його мати!” (М. Коцюбинський).

На місці другої предикативної одиниці зрідка виступає дієприслівниковий зворот, що приєднується до іншого звороту порівняльними сполучниками, або дієприкметниковий (прикметниковий) зворот, від якого безпосередньо залежить предикативна частина, напр.: ... Кури ховались під тинами і сиділи, *сумно схиливши голови, немов чекаючи, поки прокинеться життя у дворі* (В. Винниченко); ... Воно (повітря) живе дивним своїм життям, *тримаючи в собі тонкі стебельця туману, що виткнулися з землі й заколивались над нею, тьмаво-любисткові леза квіток, посаджених уздовж стежки, що веде в сад* (Є. Гуцало); Карналь сам не знав, що він відчував, *побачивши Айгюль, зовсім не схожу на ту, яка була чотири роки тому* (П. Загребельний).

Дієприслівники можуть організовувати конструкції з однорідною супідрядністю, коли дві підрядні частини одного типу пояснюють безпосередньо дієприслівник. Підрядні частини звичайно приєднуються до дієприслівникового звороту за допомогою однакових сполучників, напр.: Знову рушив через пшеницю, *прислухаючись, як шерхотять од його ходи м'які стебла, як стикаються м'які колоски з колосками* (Є. Гуцало); Ночами ... вирушали в свої нічні обходи, *пильнуючи, щоб ніякий ворог не забрався на плантації, щоб ніхто не порушив спокою мирних осель* (О. Гончар).

Повторюваний підрядний сполучник, що приєднує до дієприслівника першу підрядну частину, перед другою частиною може не вживатися, тоді предикативні одиниці, між якими встановлюються причиново-наслідкові відношення, поєднуються за допомогою сурядного сполучника, напр.: В її житті все було надто просто: жили у чужому домі, *завжди побоюючись, що хазяям стукне в голову і вони попросять їх виселитись*; Я спинився біля того вікна і трохи потупцяв, *сподіваючись, що знову відчиниться кватирка і вона (дівчина) до мене обізветься* (В. Шевчук). Сурядний

зв'язок між однорідними супідрядними реченнями зберігається в тому випадку, коли поряд із сполучником підрядності вживається сполучник сурядності, напр.: Васильчук бахнув удруге, *чуючи, як ляпають по болоту його ноги і як зуби вибивають частий дріб* (В. Шевчук); Неділя крутив головою на обидва боки, *почуваючи, що ця розмова стосується і до нього й що вона його чимось ображає...* (Ю. Мушкетик).

Грапляються конструкції з неоднорідною супідрядністю, утворювані дієприслівником. У таких реченнях підрядні частини стосуються різних членів дієприслівникового звороту, напр.: А тим часом сон тікає від очей, і ходить отаман по сонному табору, *поглядаючи то на товаришів своїх, що сплять навкруг багаття, то на далекі обриси стегу, що йно мріє крізь синю імлу* (М. Коцюбинський); Він тільки й чекав, щоб здати в архів своє обдерте мешкання, *почуваючи до нього глуху ворожість за все, що в ньому пережив, бо кімната людини знає найінтимніші її пориви, підглядає її вагання, вбирає її думки і раз у раз виступає лукавим і гидким свідком минулого...* (В. Підмогильний).

Менш уживані складні речення, у яких дієприслівник приєднує одне або кілька речень із сурядним і підрядним зв'язками, напр.: Опанас вийшов з Богдасиком прогулятися, *гадаючи, що дружина працює, адже Марія сиділа за столом, і чистий папір лежав перед нею, а вона ніяк не могла знайти вірного тону, першого рядка* (О. Іваненко); Куриленко вже кілька разів демонстративно поглядав на годинник, *натякаючи, що йому треба їхати, адже живе в місті, але Грек мовби й не помічав того* (Ю. Мушкетик).

Своєрідні структури складних речень утворюють дієприслівникові звороти, які розривають головну частину та ускладнюються підрядною частиною та безсполучниково пов'язаними ще кількома компонентами, або однорідними членами, напр.: Спочатку спробував вплинути на своє сумління, *ставлячи себе в умови, коли б не писати було соромно: сідав до столу, рішуче виймав аркуш білого паперу, одкривав каламаря й брав у руки перо* (В. Підмогильний); Ліна Іванівна дорікнула їй, *сповістивши про голодні часи, коли собаки гризли за голі маслаки і коли з ними ніхто не панькався – їли, що дадуть* (В. Шевчук).

Безсполучниковим зв'язком можуть поєднуватися два дієприслівникові звороти, між якими встановлюються відношення, подібні до тих, що виникають між предикативними одиницями безсполучникового речення з різнотипними або однотипними частинами, напр.: Студент Карналь робив висновок, що коли із зацікавлення звичайною картярською грою могла виникнути одна з найсуттєвіших математичних теорій, то чи не слід повернути цю теорію знову на ігри, *трактуючи їх не звужено, а в загальному плані, спробувавши засобами математики вивести формулу, можливо, й прогностичного характеру, яка могла б бути застосована на різних рівнях* (П. Загребельний).

Отже, дієприслівник (зворот, утворюваний ним) виступає організатором складносурядних речень, які реалізують значення зіставлювально-протиставних відношень.

Непродуктивними є безсполучникові речення з різнотипними частинами, в яких друга предикативна частина залежить від дієприслівникового звороту, і між ними виражаються різні типи відношень.

Багатокомпонентні речення, в яких із дієприслівником (дієприслівниковим зворотом) поєднуються дві (рідше – три або більше) предикативні одиниці, представлені конструкціями: 1) з послідовною підрядністю, 2) з однорідною і неоднорідною супідрядністю, 3) з сурядністю і підрядністю, 4) з підрядністю і безсполучниковим зв'язком. Інших різновидів багатокомпонентних побудов не зафіксовано. Найбільшу продуктивність виявляють складнопідрядні багатокомпонентні речення з послідовною підрядністю.

З'ясування порушених у статті проблем має теоретичне й практичне значення. Сподіваємося, що результати дослідження доповнять граматичний опис складних речень із компонентом придієприслівникового зв'язку, будуть використані у теоретичних напрацюваннях із функціонального синтаксису, у лекційних курсах із граматики української мови та підготовці підручників і посібників із синтаксису сучасної української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бовтрук Н.Й. Дієприслівникові конструкції в сучасній українській мові: Дис. ... канд. філол. наук. – К.: КДПІ імені М. Горького, 1955. – 210 с.
2. Коць Л.М. Дієприслівник у сучасній українській літературній мові. – К.: Вид-во АН УРСР, 1964. – 161 с.
3. Коць Л.М. Залежні від дієприслівника синтаксичні конструкції // Дослідження і матеріали з української мови. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – Т. 5. – С. 115–125.
4. Кузьмич О.М. Віддієслівні утворення в українській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Луцьк, 1996. – 16 с.
5. Кульбабська О.В. Напівпредикативні конструкції в сучасній українській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Чернівці: ЧДУ, 1998. – 17 с.
6. Лыкова Т.В. Взаимосвязь деепричастия и основного глагола в структуре предложения: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ростов н/Д: Ростов. ГПИ, 1975. – 21 с.
7. Сасинович Е.С. Дієприслівники в сучасній українській мові. – К.: Рад. школа, 1963. – 107 с.

О.В. Куц

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЧОТИРИВАЛЕНТНИХ ДІЄСЛІВ РУХУ, ПЕРЕМІЩЕННЯ

У сучасному мовознавстві дієслова лексико-семантичної групи руху, переміщення кваліфікують по-різному. Одні дослідники розглядають їх як дієслова переміщення, виділяючи серед них ще й підгрупу дієслів із семою руху: В.Г.Войцехівська [4: 58 – 65], Т.П.Усатенко [10], Н.Л.Іваницька [5: 136], І.Р.Вихованець [2: 93], Т.А.Кильдебєкова [6: 127 – 130] та ін. Відомий і погляд на дієслова розглядуваної лексико-семантичної групи як на дієслова руху, інваріантним значенням яких є значення переміщення: М.Я.Плющ [8: 68 – 81], Т.М.Орлова [7], О.М.Вінтонів [3: 94 – 107], І.Г.Альошина [1] та ін.

Л.Теньєр наголошував на необхідності розрізнення понять “рух” і “переміщення”, оскільки саме переміщення є метою, а рух – засобом її досягнення.